

Bojan Dimitrijević, RANKOVIĆ – DRUGI ČOVEK, Beograd, Vukotić media, 2020, 447.

Knjiga Bojana Dimitrijevića *Ranković – drugi čovek* predstavlja prvu kompletnu naučnu biografiju Aleksandra Rankovića u domaćoj istoriografiji. Ovo delo spaja političku, društvenu, vojnu i obaveštajnu karijeru Aleksandra Rankovića sa njegovom životnom biografijom, ideološkim razvojem i zaostavštinom, kulturološkim uticajima i nasledem njegove ličnosti i njene uloge. Kroz prizmu života i karijere Aleksandra Rankovića, autor istražuje istorijske i društvene procese koji su stvarali vreme koje je oblikovalo ovakvu ličnost i njenu istorijsku ulogu, istovremeno određujući put kojim će se ona kretati i uticaj koji će ostaviti nakon što nestane sa istorijske pozornice.

Autor na samom početku ističe da su se u jugoslovenskoj, a potom i srpskoj političkoj kulturi i istoriografiji razvile dve dominantne škole mišljenja o ličnosti i delu Aleksandra Rankovića. S jedne strane, nacionalna struja u prvi plan stavlja Rankovićevu odgovornost za učešće u odmazdama nad civilnim stanovništvom i organizaciji revolucionarnog terora (1944–1945). S druge strane, liberalno-komunistička struja ističe Rankovićeva ideološka skretanja i obaveštajno-političke propuste, odnosno prestupe, polazeći od tačaka optužnice iznete protiv Rankovića na Brionskom plenumu, juna 1966. godine. Oba narativa izgrađena na ovim premisama stvaraju izrazito negativnu sliku o Rankoviću, naravno i bez realnih i/ili ideološko-kulturoloških osnova.

Rankovićeva (ne)delo u ovim narativima često su naglašena tako da predstavljaju spoljašnje manifestacije dubljih animoziteta, u prvom slučaju ideoloških, a u drugom kulturoloških. Dok je za nacionalnu struju glavna negativna osobina Rankovićeve ličnosti njegova komunistička ideologija, za liberalnu struju to je njegovo seljačko poreklo. To stvara vrlo interesantan paradoks, čije su strukturalne osnove nasleđene iz vremena Brionske konferencije: dok je za nacionalnu struju isključivi komunist, Ranković je za liberalnu struju nacionalni disident, jer se po kulturološkim obrascima koje je za života ispoljavao, a koji su izraženi i u njegovom shvatanju komunističke ideologije, ne može svrstati u građanske disidente. Ova činjenica ne samo da je stavila Rankovića u sukob sa vodećim političkim strujama svog vremena, već je doprinela da se elementi tog sukoba prenese i u istorijsko shva-

tanje njegove ličnosti u savremenoj političkoj realnosti.

Studija Bojana Dimitrijevića, za razliku od mnogih predašnjih, ne uzima za ključnu tačku ni 1945. ni 1966. godinu, već polazi od samog početka Rankovićeve političke karijere, što je od presudne važnosti za njeno adekvatno pozicioniranje u istorijskom i društvenom vremenu i prostoru. Ovo delo počinje 1922. godinom, kada 13-godišnji sin siromašnog seljaka iz Draževca, pored Obrenovca, dolazi u Beograd da postane abadžijski šegrt. Potekavši iz osiromašene seljačke porodice koja je izgubila većinu muških pripadnika u ratovima 1912–1918. godine, Ranković nije predstavljao izuzetak u svojoj sredini, kao ni u drugim delovima tadašnje ruralne Srbije. Međutim, u kontaktu sa beogradskom sredinom, koja upravo u ovo vreme dovršava svoj tri decenije dug put ka onome što bi se moglo nazvati primernom „evropskom prestonicom“ svog vremena, on postaje svestan svog socijalnog položaja i društvenih nejednakosti. Upravo ovaj deo Rankovićevog života definisao je njegovo specifično shvatanje ideologije, kao što je i presudno uticao na ono što će se kasnije nazivati „rankovićevskom“ ideologijom.

Autor pokazuje kako je mladi Ranković, živeći u uslovima koji su bili daleko ispod prosečnog životnog standarda, gajio rastuće nezadovoljstvo koje nije mogao da izrazi, jer su mu zbog oskudnog obrazovanja nedostajali adekvatni pojmovi. Jedino dostupno „objašnjenje sveta“ i njegovih nejednakosti došlo je do njega preko starijih drugova zanatlija i šturih i mnogo više propagandnih nego teorijskih brošura komunističke partije. Zato je njegovo lično shvatanje komunizma ostalo jednostavno, puritansko i radikalno izvan standarda vremena, čak i nakon završetka „crvenog univerziteta“ u zatvoru. I pored toga ono je, kao što će njegova omladinsko-revolucionarna i potonja politička karijera pokazati, ostalo iskreno do samog kraja uloge koju je igrao u istoriji.

U narednim godinama Ranković je brzo napredovao u hijerarhiji komunističke omladine, i još brže upoznao drugu, tamniju stranu ilegalne aktivnosti u međuratnom Beogradu. Već 1924. postaje član Saveza radničke omladine, 1926. godine, kao 17-godišnjak, sekretar sindikata abadžijskih radnika, a godinu dana kasnije i član Izvršnog odbora Sekcije krojačkih i abadžijskih radnika. U isto vreme dobija prva partijska zvanja, postajući sekretar

Mesnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) za Beograd. U tom periodu doživljava prva hapšenja i prva iskustva sa tada uobičajenim batinanjem i mučenjem. Iskustva koja je tako stekao u oblasti kontraobaveštajne delatnosti, ali i u domenu policijske brutalnosti, Ranković će usavršiti tokom godina, da bi ih kasnije primenjivao tokom svoje karijere u službi bezbednosti.

Sticajem okolnosti tipičnih za to vreme, najznačajniji događaj za dalji razvoj Rankovićeve ličnosti i promociju unutar partije bio je njegov odlazak na šestogodišnju robiju 1929. godine. Autor detaljno opisuje Rankovićeve zatvorske dane, koje je budući drugi čovek partije proveo veoma aktivno. „Drug Leka“, kako je već bio naširoko poznat, u zatvoru je upoznao starije članove partije poput Moše Pijade i Rodoljuba Čolakovića, završio „crveni univerzitet“, organizovao štrajkove gladu i pobune, isticao se kao vođa među mladim drugovima. Tada je upoznao svog budućeg protežea i zamenika, Svetislava Stefanovića Čecu. Knjiga će dalje pokazati kako će, ironijom istorije, ova dvojica omladinskih ilegalaca koji su impresionirali jedan drugog svojim držanjem prilikom prvih saslušanja u procesu iz 1929. godine, zajedno završiti svoju karijeru u sličnim okolnostima na Brionskom plenumu 1966. godine. U kontekstu globalne istorije revolucija 20. veka, njihov slučaj je mnogo više predstavljao uobičajen obrazac nego slučajnost. Međutim, kako istraživanje Bojana Dimitrijevića pokazuje, ovaj slučaj je prikazao mnoge lokalne posebnosti, kako predratnog, tako i postrevolucionarnog vremena.

Ključna tačka u daljem usponu Aleksandra Rankovića postaje 1937. godina, kada se nakon kratkog progonstva u rodni Draževac i odsluženja vojnog roka u Skoplju vraća u Beograd da preuzme staru dužnost generalnog sekretara mesnog odbora KP. Ranković tada upoznaje Josipa Broza Tita i postaje član njegovog unutrašnjeg kruga. Upravo je to presudan trenutak cele Rankovićeve karijere, koja je od tada bila neraskidivo vezana za Titovu ličnost. Autor ističe da u tom trenutku Josip Broz, iako najdominantniji, još uvek nije bio jedini vođa KP Jugoslavije, niti jedini kandidat koga je Kominternina videla na toj poziciji. Ranković, koga su za Tita vezivale mnoge lične osobine – pragmatičnost, političke ambicije i specifična shvatanja unutar ideologije, istakao se pomažući Titu da se nametne kao neprikosnovena sila u vrhov-

nom odboru KP Jugoslavije i da slomi potencijalne konkurente pre nego što su i uspeli da stupe na istorijsku pozornicu. Međutim, kao što autor primećuje, pored mnogobrojnih zajedničkih osobina, Tito i Ranković imali su jednu fundamentalnu razliku koja će se tek kasnije potpuno jasno pokazati. Ova razlika, koju Bojan Dimitrijević detaljno opisuje na mnogobrojnim primerima, može se sumirati na sledeći način: za Broza je ideologija bila sredstvo koje treba pragmatično primenjivati, dok je za Rankovića pragmatičnost bila sredstvo u službi ideologiji.

Istraživanje dalje prati Rankovićeve ratne i obaveštajne delatnosti, od kojih je verovatno najznačajnije učvršćivanje metodologije i obrazaca kojima će se kasnije rukovoditi služba državne bezbednosti. Istražujući njegove aktivnosti za vreme i nakon boravka u Foči, Drvaru i Jajcu, autor iznosi interesantno zapažanje: iako je Rankovićeva uloga kao ratnog komandanta bila veoma značajna, ona se gotovo nije pominjala u jugoslovenskoj istoriografiji posle 1966. godine.

Nakon formiranja Politbiroa (neformalno osnovanog već 1940. godine), Ranković je u svojoj ličnosti zaokružio mnogobrojna, lokalna i centralna, partijska i bezbednosna ovlašćenja. Upravo u vreme najvećeg uspona Rankovićeve uloge u okvirima partije i državne administracije 1944–1946. godine, dolaze i njegove najkontroverznije akcije – obračuni sa „neprijateljima partije i naroda“. OZNA, od 13. marta 1946. reorganizovana u Upravu državne bezbednosti (UDB), u ovom periodu sprovodi niz masovnih hapšenja, zatvaranja i egzekucija. Usled činjenice da ovi događaji nisu u potpunosti rasvetljeni i da se o njima i danas vodi debata, kao i zbog činjenice da su veliki delovi arhiva državne bezbednosti uništeni, sakriveni ili još neotvoreni, ne može se precizno odrediti Rankovićeva odgovornost.

Dimitrijević pokazuje kako je UDB-a na čelu sa Rankovićem bila podjednako efikasno oružje za čišćenje unutar partije kao i za obračun sa ideološkim neprijateljima. Kako je to potom definisao Đilas: „Udba je ubrzo postala oružje u rukama vrha partije kojim je on držao pod kontrolom celu partijsku strukturu, i tako sprečavao demokratizaciju“. Đilas je iznad svega isticao ulogu Rankovićeve službe bezbednosti u formiranju i opstanku totalitarizma. Dok je Đilasovo shvatanje socijalističke ideologije osuđivalo ovakvu primenu službe bez-

bednosti, Ranković nije imao moralnih dilema u pogledu svojih novih dužnosti. Rankovićevo radikalno i puritansko shvatanje ideologije, po mišljenju autora, bilo je u potpunij saglasnosti sa njegovim delima. Jedini pravi put u socijalizam jeste beskompromisna i potpuna lojalnost partiji, smatrao je Aleksandar Ranković.

U ovom periodu Ranković dostiže zenit moći i popularnosti. Glorifikovan kao najvažnija ličnost u partiji i revolucionarnoj istoriji odmah posle Broza, „prvi nakon prvog“ u deceniji posle rata formalno legitimise svoju već stečenu ulogu u novoj strukturi moći i novom poretku. Ministar unutrašnjih poslova FNRJ bio je od 1946. do 1953. godine, predsednik SUBNOR-a Jugoslavije 1951–1963, a 1963. godine dolazi na tada ustanovljenu funkciju potpredsednika SFRJ. Ova poslednja funkcija, koju će zadržati do Brionskog plenuma, ujedno je bila i prva koja je odražavala faktičko stanje. Kako pokazuje istraživanje Bojana Dimitrijevića, Ranković je bio *de facto* prvi čovek u organizacionoj strukturi komunističke partije posle Broza, ako ne od 1937. onda svakako od 1946. godine.

U svetlu novih ekonomskih, društvenih i geopolitičkih okolnosti partija se sve jače polarizovala sredinom šezdesetih godina. Decentralistička struja počinje sve otvorenije da istupa sa zahtevima da se uvećaju lokalna ovlašćenja republičkih struktura i partijskih odbora i da se prestane sa raspodelom privrednog suficita industrijski razvijenih područja za pomoć manje razvijenim delovima federacije. Ta debata se brzo prenosila na sve strukture partije i društva SFRJ. Autor navodi da je neizvesno šta je Broz tačno želeo da postigne, ali da postoje neke indikacije da je imao interese da se postepeno prikloni jednoj struji (potencijalno slabijoj), označavajući drugu (potencijalno jaču) kao unutrašnjeg neprijatelja, da bi tako istovremeno obnovio jedinstvo u partiji i dodatno uvećao ličnu kontrolu.

Ne može se tačno utvrditi kada je doneta odluka o dezavuisanju Rankovića, ali je ta akcija bila mesecima u pripremi. Autor detaljno opisuje kako se prvo pristupilo ukidanju državnih kadrova, pre svega onih iz službe državne bezbednosti, koji su bili u najdirektnijim klijentskim vezama sa Rankovićem, kao i onih za koje se sumnjalo da su mu ideološki bliski. Potencijalna reakcija UDBE predupređena je sistematskim razmeštanjem ili smenivanjem koje je počelo već 1965. godine, dovo-

đenjem „mladih generacija“ poput braće Mišković na mesta „Rankovićevih veterana“, poput Vojina Lukića i generala Šasića.

Autor razložno analizira sve pojedinačne tačke optužnice u „ aferi oko prisluškivanja“ pretresane na Brionskom plenumu, kao i sve događaje koji su vodili do njih – Brajnikov izveštaj, „kadrovsku borbu“, formiranje državne komisije, Krajačićevu intervenciju itd. Sve to su zapravo bile faze u dugotrajnoj borbi protiv Rankovića i njegovih kadrova, dok je Brionski plenum 1. jula 1966. označio samo formalan zaključak ove kampanje, čiji je ishod bio unapred rešen.

Istražujući arhivski materijal u vezi sa optužbama iznetim u ovoj aferi, Bojan Dimitrijević zaključuje da ni tokom faze pripreme, ni za vreme cele kampanje, ni tokom njene ideološko-političke formulacije i egzekucije na Brionima, Brozovi agenti i državne komisije nisu uspeli da pruže jasne dokaze da je stvarno došlo do prisluškivanja privatnih predsedničkih prostorija. U toku samog Brionskog plenuma Ranković se nije mnogo bavio ovim pitanjima, opredeljujući se da se opravda od dela optužbi oko njegovih navodnih ideoloških skretanja ili ličnih ambicija. Kako autor ističe, Ranković se postavio kao čovek koji je unapred znao ishod i sada se obraćao mnogo više potomstvu i istoriji nego svojim drugovima – koji su već znali kakvu presudu treba da donesu.

Studija Bojana Dimitrijevića pokazuje da je dezavuisanje Rankovića bio događaj od presudne istorijske važnosti za formiranje nove koncepcije federalnog uređenja SFRJ, kao i za reforme koje su usledile u njenoj unutrašnjoj strukturi. Istorijski i društveni procesi koji su se manifestovali 1968, 1972. i 1974. godine ne mogu se posmatrati izdvojeno od ekonomskih, političkih i kulturoloških procesa koji su pokrenuti ranih šezdesetih, a čiji strukturalni koreni sežu još u međuratni period. Istorijaska uloga jednog čoveka, čak i značajna kao što je bila Rankovićeva, predstavlja samo jedno poglavlje u istoriji strukturalnih promena, ali upravo se kroz analizu takvog poglavlja mogu sagledati obrisi ovih procesa dugog trajanja.

U finalnoj oceni lika i dela Aleksandra Rankovića autor se uzdržava od crno-belih percepcija istorije i ne razdvaja ličnost od vremena koje ju je definisalo, i na koje je ona uticala. S jedne strane, Rankovićeva odgovornost kao rukovodioca tajne službe ne može se zanemariti u pogledu represalija počinjenih od strane ove agencije,

dok se takođe ne može poreći da su optužbe iznete na Brionskom plenumu ostale bez validnih dokaza. Ranković je bio iskreni komunista i radikalni puritanac po pitanju ideologije. Iako se njegov karijerizam i lične ambicije ne mogu poreći, u njegovom ličnom shvatanju oni su takođe služili „višim ciljevima“. Ranković je tpeo i činio nepravdu, bio ideološki oblikovan pod uticajem policijske brutalnosti režima, zatim lično sprovodio iste metode, da bi naposljetku postao i žrtva režima koji je sam stvarao. Put kojim su se kretali život i karijera Aleksandra Rankovića, ma koliko istorijski značajan, nije bio neuobičajen za turbulentno istorijsko razdoblje 1922–1966, koje je savremenom svetu ostavilo bogatu političku, društvenu, ideološku i kulturološku zaostavštinu. Knjiga Bojana Dimitrijević *Ranković – drugi čovek* predstavlja istraživanje upravo tog vremena i istorijskih procesa koji su ga stvarali, kao i onih koji su u istom vremenu pokrenuti.

Luka Filipović

Dragan Drašković, VREME ZLA U KRALJEVAČKOM KRAJU 1941. I POSLE OSLOBOĐENJA 1944. GODINE, Interklimate Grafika, Vrnjci, 2020, str. 188

Kada je 2009. osnovana *Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.* očekivalo se da, kako na državnom nivou, tako i u lokalnim sredinama, budu temeljno istražene žrtve revolucionarnog terora i zločina komunističkih snaga nakon završetka Drugog svetskog rata. Uz velike napore, za svega nekoliko godina, na osnovu obimne arhivske građe i primarnih izvora stvorena je baza podataka koja danas broji blizu 60.000 imena žrtava, kao i evidencija lokacija (211) na kojima se nalaze masovne grobnice. Osnovano je i nekoliko lokalnih ogrankata Državne komisije sa istim zadatkom, od kojih je jedan od najaktivnijih bio onaj u Kraljevu. Međutim, i pored velikog iskoraka, Komisija nije uspjela da do kraja ispuni postavljene ciljeve; bez adekvatne pomoći nadležnih institucija njen rad se posljednjih godina gotovo u celosti zasnivao na entuzijazmu pojedinaca. Istoričar Dragan Drašković, arhivista i dugogodišnji direktor Muzeja u Kraljevu, bio je od 2011. predsjednik lokalne komisije i u tom periodu uspeo je da prikupi značajan broj dokumenata, fotografija i svedočanstava o najintenzivnijem periodu političke represije 1944–1946. godine. Inače vrstan pozna-

valac prošlosti Kraljeva i autor više radova koji govore o dramatičnim ratnim godinama, Drašković je taj materijal, koji je istraživao i sakupljao i znatno pre osnivanja komisije, stručno obradio, analizirao i izložio u svojoj poslednjoj knjizi *Vreme zla u kraljevačkom kraju 1941. i posle oslobođenja 1944. godine.*

U fokus svog istraživanja autor je stavio građanski rat i revolucionarni teror, i to u dva perioda: tokom leta i jeseni 1941, te tokom 1944–1946. godine. Za prvi period, Drašković ističe da je KPJ okupaciju 1941. dočekala kao „partija građanskog rata“, militantna organizacija spremna za revolucionarnu borbu i eliminaciju svih onih koji bi joj se našli na putu. U talasu akcija u tom kraju u prvim mesecima ustanka, Kraljevački NOP odred likvidirao je najmanje 17 civila koje je označio kao „narodne neprijatelje“, mada Drašković skreće pažnju i na izvore koji tvrde da je broj žrtava višestruko veći. Time se skreće pažnja da su, pored akcija protiv okupatora, u percepciji partijskih aktivista kao antifašističke akcije bile posmatrane i likvidacije ideoloških protivnika. Daje i delimični spisak poginulih pripadnika vojno-četničkih odreda i oružanih odreda iz vojnih struktura vlade generala Nedića, što je prvi slučaj da se njihovi identiteti pominju u lokalnoj historiografiji – do sada su oni bili bezimni „narodni neprijatelji“. Na taj način, sukob iz 1941. uspešno je prikazan kao trodimenzionalni građanski rat, nasuprot slici o manjehejskom sukobu revolucija–kontrarevolucija koja je dugo istrajavala u delima lokalnih hroničara i revolucionara. U gradu sa važnošću kakvo je imalo Kraljevo 1941, pogotovo u odnosima zaraćenih strana na početku građanskog rata, ovakvo tumačenje ima poseban značaj i bitno menja hronologiju sukoba.

Druga celina reljefno prikazuje revolucionarni teror nakon oslobođenja doline Ibra od Nemca. Autor najpre daje istorijat formiranja Ozne i drugih ustanova koje su srasle u borbi protiv „pete kolone“, a zatim prelazi na detaljnu rekonstrukciju prilika u Kraljevu i okolini. Piše o hapšenjima i isleđivanjima osumnjičenih građana, njihovim ubistvima i pokopavanju na tajnim lokacijama (najveća na mestu „Popov potok“); otkriva lokacije zatvora i stratišta u gradu i okolini. Tu se posebno uočava Draškovićeva težnja da na bazi svih izvora (arhivskih, usmenih, audiovizuelnih) prikaže ambijent u jugozapadnoj Srbiji. Upečatljiva su pisma osuđenih na smrt, koja prenose njihove ispovesti i predstavljaju poslednji pozdrav članovima porodica. „Teku vode i otvo-